

М.А. Бесбаев*¹, Б.Исабек²

¹докторант, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан

E-mail: madi.besbayev.79@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5478-3587>

²тарих ғылымдарының кандидаты, доцент.

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан

E-mail: barsha73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1470-8945>

КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ ИШАН-МОЛДАЛАР ТУРАЛЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация

Тәуелсіз еліміз өркениетті әлемге танылып, елдігіміздің берік іргетасы қаланып, қасиетті де киелі құндылығымыз – Егемендік халқымыз үшін жаңа өрлеу жолын ашты. Қазақстан көп ұлтты, көп конфессиялы, зайырлы мемлекет. Қазақстан зайырлы мемлекет болғандықтан әркімнің діни наным-сенімі өз еркінде. Қазақстан – бейбітсүйгіш ел. Біздің елде діни алауыздыққа, ұлт араздыққа жол жоқ, өйткені еліміздің басты ұстанымы азаматтарымыздың бейбіт өмір сүруі. Бейбітшілік – адамзаттың басты құндылығы. Дін ұлтқа бөлінбейді. Діни тұрақтылық та ең маңызды мәселелердің бірі. Әлемде орын алып отырған кесір-кесапаттардың, ұрыс-жанжалдардың себебін белгілі діннен іздеу себепсіз. Кеңес өкіметі кезінде ұлтымыздың діни жағдайы қиын болды деп айтуға болады. Ол кезеңде қазақтың дінге қарсы саясаты мен дін туралы саясаты, олардың әрекеттері зерттелмеген болатын. Кейбір жарияланған еңбектерде кеңес өкіметі басшыларының конфессияларға қатысты ахуалы мен идеологиялық жағдайы, атеистік саясаты осы уақытқа дейін ашық жарияланбаған.

Мақалада кеңестік кезеңдегі діни ахуал, дінге қатысты саясат, ишан-молдалардың құрбандыққа ұшырауы қарастырылады. Сонымен қатар «тарих» білім беру бағдарламасының білім алушыларына кеңестік кезеңдегі ишан-молдалардың құғынға ұшырауын оқыту әдістемесі мен принциптері айқындалды.

Кілт сөздер: кеңес кезеңі, ишан-молда, репрессия, оқыту, ұстаным, дін саясаты.

Бесбаев М.А.*¹, Исабек Б.²

¹докторант, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан

E-mail: madi.besbayev.79@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5478-3587>

²Кандидат исторических наук, доцент.

Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Казахстан

E-mail: barsha73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1470-8945>

ОБ ИШАН-МУЛЛЫ В СОВЕТСКИХ ПЕРИОДАХ И ИХ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ

Аннотация

Независимая страна была признана цивилизованным миром, зложил прочный фундамент нашей страны и открыл путь к новому подъему для нашей священной и священной ценности – суверенного народа. Казахстан многонациональное, многоконфессиональное, светское государство. Поскольку Казахстан-светское государство, религиозные убеждения каждого волеизъявлены. Казахстан-миролюбивая страна. В нашей стране нет религиозного раскола, национальной вражды, ведь главная позиция нашей страны-мирное сосуществование наших граждан. Мир-главная ценность человечества. Религия не разделена на нацию. Религиозная стабильность также является одним из самых важных вопросов. Поиск причин, по которым в мире происходят отречения, ссоры и ссоры, в известной религии беспричинен. Можно сказать, что религиозное положение нашего народа в годы советской власти было тяжелым. В то время казахстанская антирелигиозная политика и религиозная политика, их действия не

были изучены. В некоторых опубликованных работах положение и идеологическая позиция руководителей советской власти по отношению к конфессиям, атеистической политике до сих пор открыто не публиковались.

В статье рассматривается религиозная ситуация советского периода, политика в отношении религии, виктимизация ишан-мулл. Также были определены методика и принципы обучения обучающихся образовательной программы «История» правлению ишан-мулл советского периода.

Ключевые слова: советский период, ишан-мулда, репрессии, обучение, принцип, политика религии.

M.A. Besbayev*¹, B.K. Issabek²

¹PhD. Doctoral student. South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

E-mail: madi.besbayev.79@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5478-3587>

²Candidate of History Sciences, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

E-mail: barsha73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1470-8945>

ABOUT ISHAN-MULLAHS IN THE SOVIET PERIOD AND THEIR TEACHING PROBLEMS

Abstract

The independent country was recognized by the civilized world, laid a solid foundation for our country and opened the way to a new rise for our sacred and sacred value – the sovereign people. Kazakhstan is a multinational, multi-confessional, secular state. Since Kazakhstan is a secular state, the religious beliefs of each expression of will. Kazakhstan is a peace-loving country. There is no religious schism or national enmity in our country, because the main position of our country is the peaceful coexistence of our citizens. Peace is the main value of humanity. Religion is not divided into a nation. Religious stability is also one of the most important issues. The search for the reasons why renunciations, quarrels and quarrels occur in the world is groundless in a well-known religion.

The article examines the religious situation of the Soviet period, the policy towards religion, victimization of Ishan mullahs. The methodology and principles of teaching the students of the educational program "History" to the board of the Ishan mullahs of the Soviet period were also determined.

Keywords: Soviet period, ishan Mullah, repression, education, principle, politics of religion.

Кіріспе. Бүгінгі күні қоғамымызда діннің орны ерекше. Өйткені дін біріктіруші фактор. Ал кейбір топтар оны ыдыратушы фактор ретінде пайдаланғысы келеді. Сондықтан да дінді қоғамнан бөле жаруға болмайды. Адамзат тарихында мәдениет қалыптастырып, мемлекет құра алмаған халықтар болған, бірақ, сенімсіз, дінсіз және ғибадатханасыз мемлекет болмаған.

Кеңес заманындағы қазақ халқының діни-рухани дамуының қайғылы болды деуге болады. Кеңес мемлекетінің Қазақстандағы дінге қарсы саясаты мен іс-әрекеттері мүлдем зерттелмеген. Жарияланған еңбектерде кеңестік партия басшылығының конфессияларға қатысты репрессивті және идеологиялық және насихаттық атеистік саясаты әлі күнге дейін ашық көрсетілмеген. Сондықтан, тарих ғылымының кеңес ісі саласында біз КСРО-ның Қазақстандағы атеистік саясатының мәні мен салдарын ашуы керек және сол тұрғыда жұмыстар қажет есептейміз.

Қазір атеистік, дінсіз Кеңес өкіметі жоқ. Жетпіс жыл бойы ол дін күні аяқталды деген ойды адамның санасына сіңірді. Саяси құлыптан құтылған адамдар ой еркіндігіне ие болғаннан кейін, қоғамдық санада діни мәселелермен байланысты ізденістерді іздей бастады. Гуманитарлық ғылымдар саласында діннің қоғам өміріндегі қызметі мен орны туралы, әртүрлі діндердің адамгершілік құндылықтарын қоғамдық тәрбие ісінде пайдалану туралы, діни бірлестіктер мен мемлекет арасындағы өзара қарым-қатынас қағидаттары туралы мәселелер қарала бастады.

Қазақстан Республикасы Президенті Қ.К. Тоқаев: «Қазақ зиялыларының жаңа кезеңдегі міндеті – ұлт болмысының жаңа қағидаттарын орнықтыру. Сондай-ақ ұлт сапасын арттыруға атсалысу. Жаңғырған қоғам жат әдеттерден біртіндеп арылуы керек» (Egemen Kazakstan, 2020), - деп айтқан еді. Ғасырлар бойы сақталған ислам дінінің құндылықтары арқасында қазақ халқы отаршылдық тұсында өзінің ұлт ретінде болмысын, мәдениеті мен рухани құндылықтарын сақтап қалды. Ханафи мазһабындағы дәстүрлі ислам діні адамзатты бейбітшілік пен ынтымаққа, сабырлық пен имандылыққа, мейірімділікке шақырады. Ұлан ғайыр қазақ даласында дәстүрлі ислам дінін уағыздаған дін ғұламалары мен діни-ағартушы ұстаздар өмір сүрді. Олардың ұлттық мүдде жолындағы

қызметтерін, еңбектерін кеңінен зерттеу – бүгінгі заманның талабы. Діни тұлғалар елді имандылыққа, ізгілікке шақырып, дәстүрлі ислам дінін нығайтуға және ұлт үшін көп еңбек еткен. Халық арасында хазірет, ишан, ахун, абыз (хафиз), қалпе, дамолла, молда, қары (қари), имам, мүфти, т.б. діни атағы бар ел есінде сақталған тұлғалар туралы ауызша тарихи жәдігерлер мен шежірелер сол кезеңнің басылымдары мен мұрағат құжаттары, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен ауызша мағлұматтары сияқты ақпараттар құнды дүние бола алады.

Қазіргі білім беру парадигмасында әр сала бойынша оқыту мәселесі әлі де қарастырылып келеді. Болашақ педагогтарды даярлауда арнайы бағдарламалар құрастырылып, сол сала бойынша әдістемелік және теориялық проблемаларды қарастыру, тарихи деректерді жинақтау жоспарланады.

Әдістер мен материалдар. Бүгінгі жаһандану уақытында жастардың ұлттық санасы өсіп, халықтың ұлт тағдырына қатысты, дін мен қоғамға қатысты тарихты білуге талпынысы да артып келеді. Билік тарапынан да тарихты дамытуға бағдарланған бағдарламалар қабылдануда. Тарих пен қоғам қай уақытта болмасын тығыз байланысты болғандықтан, мемлекеттің тарихқа араласуы заңды құбылыс.

Тәуелсіздікке дейінгі кезеңде айтылмайтын, қарастыруға тиым салынған оқиғалар да жетерлік. Тәуелсіздіктен кейін ұлттық сананың дамып, өткен тарихты оқыту мәселесі де қолға алына бастады. Өткенге көз жүгіртумен қатар тарихты тануға деген қызығушылық артты. Ұлттық құндылықтар мен діни дәстүрдің қорғаушысы болған тұлғалар анықталып, қуғынға ұшырады. Рухани жағынан халық ортасында беделге ие болған сопы, ишан-молдалардың, ахундардың тізімі жасалып, түрмеге тоғытылды. Діни саясат орын алды десек те болады. Осы тұрғыдан өткенімізге қайта қарап, ұлттық құндылықтар негізінде оқыту герменевтика әдісіне алып келеді.

Жоғары оқу орындарында оқу процесі кезінде тарихты оқытумен қатар тәрбие мәселесі қатар жүргізіледі. Бұл мәселе тарих мамандығына ғана емес, барлық білім беру бағдарламаларына қатысты өзекті мәселе. Білім алушы өзін тарихи-мәдени бірлікте ажырамас бөлшегі ретінде қарап, адамзат тарихындағы бағытын анықтайды. Сонымен қатар тарихи ой-тұжырымдауы қалыптасып, кеңістік пен уақытқа қарай сол дәуірдің идеологиясы тұрғысынан түсініп, бағалауды үйренеді.

Біздің қарастырмақ зерттеуіміз «Тарих» білім беру бағдарламасының білім алушыларына кеңінен тоқтала өтетін бағдарламалары болмақ. Әр кезеңнің тарихи оқиғаларын жеке дара қамтып, кеңестік кезеңдегі дін мен тарихты бірлікте қарап, сол кезеңдегі ишан-молдаларды оқытуға байланысты теориялық және әдістемелік негізде қарастырылады. Жүргізілген зерттеу бойынша 1920-1950 жылдардағы Қазақстандағы дін саясаты туралы зерттеулер жинақталып, сол кезеңдегі ишан молдалар есімдері жүйеленді. Тарихи деректерге сүйене отырып дәлелді фактілерді келтіру историография әдісі де жүзеге асты. Әр жылдың өзіндік тарихи оқиғалары қарастырылып салыстырмалы-салғастырмалы әдісті де пайдаландық.

«Ислам конфессиясы тарихындағы кеңестік кезең діннің өмір сүру уақыты, сенушілердің өз сенімдерін ұстану құқығы үшін күресі болды. Осы уақытта Кеңес үкіметі дінді, оның институттарын, мінез-құлқын, санасын жаңғыртудың барлық негіздерін мәдениетті түрде жойды. Большевиктер мұсылмандардың діни білім беру жүйесін толығымен жойып, оларды сыртқы ислам әлемінен оқшаулап, мәдени дәстүрдің сабақтастығын бұзып, татар тілін араб грамматикасынан алдымен латын әліпбиіне, содан кейін кириллицаға аударды. Мұсылман татарларының діни мінез-құлқы мен санасын жаңғыртудың жалғыз институттары заңды негізде жұмыс істейтін шағын приходтар және отбасы болды. Кеңес қоғамының белсенді атеистік жағдайында егде жастағы мұсылмандардың үлгісі, олардың діни рәсімдерді орындауы мен сақтауы орта және жас татарлар арасында діни білімді таратудың негізгі арнасына айналды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Мұсылмандар арасында қажылық сенім тіректерінің бірі екені белгілі. Діни түсініктерге сәйкес, әрбір мұсылман өмірінде кем дегенде бір рет Меккеге қажылық жасауы керек. Мұсылман конфессиясының тарихи қалыптасуымен, оның Исламды қабылдаған халықтардың этникалық дәстүрлерімен өзара әрекеттесуімен оның арнасында жаңа діни культтер, атап айтқанда, ғибадат ету объектісі және қажылық орнына айналған әулиелер культтары пайда болды. Мұндай орындар барлық облыстар мен Ресейдің аудандарында да болды. Ишан-молдалардың қабіріне басқа аймақтың ислам дінін ұстанған адамдар да келді.

Біз 20-шы ғасырдың 20-шы және 50-ші жылдар аралығындағы кезеңді қамтығанымызға қарамастан, біз жақын шетелдерде қазақтардың пайда болу тарихын ескеруіміз керек. Абдусаттор Нұралиев тарихи оқиғаларға қатысты былай деп келтіреді: «бірінші кезең Манғыстау өңіріндегі қазақтардың көшуі болды. Алғашқы қазақтар 16 ғасырдың басында Мавераннахр мен Ауғанстанға шабуыл жасаған Шайбани бастаған көшпелі өзбек-қазақ тайпаларының құрамымен қоныс аударды. Екінші кезең-1723 жылдан кейінгі кезеңжунгар шапқыншылығы, оны "Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама" ("ұлы апат жылдары") деп те атайды». Онда қазақтардың тағы бір тобы қоныстанды. Тіпті асыл

тұқымын білетін бірнеше ақсақалдар да бұл ақпаратты растай алмайды, бірақ оны жоққа шығармайды. Үшінші кезең-бұл қашқан қазақтар қоныс аударған Кеңес өкіметінің орнау кезеңі. Яғни Кеңес өкіметі орнағаннан кейін қазақтардың Ресей құрамына енетін елдерде қалай пайда болғандығы туралы деректерді келтірдік. Енді сол 20-50 жылдардағы ишан-молдаларды кеңестігі мен уақытына қарай хронологиялық тәртіппен жүйелеуге тура келеді. Бұл ретте де оқыту мәселесіне қайта айналып баратынымзды көрсетеді. Сонда бұл жерде оқытудың жүйелілік принципін ұстана отырып, кластер әдісін ұсынуға болады.

«Қазақстан тарихының жетпіс жылдық кезеңі кеңес дәуірі ретінде тарихқа енді. Тарихи кезеңдеу бойынша қысқа уақыт аралығы болса да, түбегейлі өзгерістер әкелген кезең ретінде тарихта қалды. Бұл кезең отандық тарихта атеизмді күштеп енгізілуімен ерекшеленді. Кеңес өкіметі тұсындағы өлкедегі діни ахуалды шетелдік зерттеуші Д.Мантгомери: «Кеңестік кезеңде дін жаппай аяқасты етілді. Бұл саясат, өз кезегінде, өлкеде діннің нашар дамуына әкелді. Соған қарамастан, Орталық Азиялық әрбір адам өзінің мәдени бірегейлігін мұсылман дінімен байланыстырады» (Montgomery D.W., 2007), - деп көрсетеді.

Кеңес үкіметінің ислам мен мұсылман біліміне қарсы үгіт-насихат жұмыстары бастапқыда коммунистік күштердің толық құрылуымен жүрді, бірақ ол қатаң және ашық түрде жүзеге асырыла бастады. Осыған байланысты оларды жүзеге асыруда "асыра сілтеуге" мүмкіндік беретін әртүрлі Жарлықтар, заңдар, ережелер мен тәртіптік ережелер шығарылды. Дінге қарсы идеологияның қысымы да күрт өсті. Яғни, дінді "апиынға" теңестіретін білім беру және тәрбие жұмысында атеистік кітаптарды насихаттау ешқандай нәтиже бермейді, ал "атеистік комитеттің" белсенді қызметі жас ұрпақты тәрбиелеуге ықпал етпейді. Осы бағытта тарихқа көз жүгірте отырып, белсенділік принципін ұстанамыз. Бұл принципті ұстана отырып оқыту кезінде пікір сайыс, аквариум әдістерін қолдануымызға болады. Сонда «атеистік бағытты ұстанушылар» және «ислам дінін ұстанушылар» деп екі топтың пікірін білуге болады. Бұл кезде білім алушылар өздерінің пікірлерін дәлелді түрде жеткізе отырып, тұжырым жасай алу көзделеді.

«Тарих» білім беру бағдарламасы бойынша білім алушыларға мамандандыру пәнін оқыту барысында көрнекілік принципін де ұстанамыз. Бұл кезеңде білім алушыларға «көрнекті ойын» әдісін қолдануға болады. Өйткені сабақ бұл түрлері аялық білімдерін дамытуға негізделеді. Мұндай сабақ түрлері кең ауқымды тақырыпты меңгеруде де өз септігін тигізеді.

Тарих сабақтарында фактология әдісін де жиі қолдануға болады. Дәріс тақырыбына сай кейбір тарихи оқиғаларды әңгімелесе, жеке тұлғаның оның ішінде ишан-молдалардың тағдырына байланысты деректерді персонификацияласа білім алушының есінде жақсы сақталады. Есте сақтау қабілетінің дамуына да әсер етеді.

Қазіргі технологияның дамуына орай цифрлық құрылғыларды пайдалана отырып кинометодология әдісін пайдалануға болады. Интернет желісінен Кеңестік кезеңдегі құрбандыққа ұшарған ишан-молдалардың тағдыры туралы болмаса деректі фильмдерді көру арқылы өз пікірлерін білдіруге болады. Бұл да белсенділік принципіне жатады. Әрине 1 семестрге созылған 5 кредиттік пәнге сәйкес әдістерді дәріс тақырыбына сай жүйелеп алу керек. ЖОО-да тарих пәндерін оқытуда негізгі принциптердің бірі – ғылымилық ұстаным. Бұл ұстанымда жоба әдісін қолдану тиімді болады. Яғни архив материалдарынан тақырыпқа сай ғылыми жоба тақырыбын ұсынып, сол бойынша білім алушы өзінің зерттеушілік дағдысын қалыптастырады. Бұл ретте «Кеңес үкіметінің дінге қарсы саясаты», «Діни тұлғалардың репрессияға ұшырауы», «Қазақстандағы діни ахуал», «Кеңестік кезеңдегі Түркістан облысындағы дін саясаты» және т.б. тақырыптарда жоба ұсынуға болады. Осыған қоса мына мәліметтерді де дереккөз-дермен ұсынуға болады. Кеңес өкіметі тұсында «Исламға қарсы синдром» үстемдік құрған осы дәуірде дін мен діни тұлғалар тақырыбын объективті зерттеуге тыйым салынғаны белгілі.

Кеңес өкіметінің мұсылман діндарларымен қатынасы өте күрделі болды. Әсіресе, 1920-1930 жылдары ол ашық дұшпандық сипатқа көшкен екен. Осы жылдары ғасырлар бойына ұстануы жалғасып келген дініміз исламның соңғы насихатшылары, қорғаушылары болған ишандар осы кезеңде қуғындалған. Бұлар, ислам әлемі мойындаған «әһли сунна жамағатының» өкілдері саналыпты» (Муминов А., 1996) деп көрсетеді дінтанушы, тарихшы А.Муминов.

Белгілі тарихшы, тарих ғылымдарының докторы Мәмбет Қойгелдиевтің «Искандер» баспасынан 2009 жылы «Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940 годов» (Қойгелдиев М., 2009) деген атпен қазақ тарихнамасында бұрын-соңды кездесе қоймаған арнайы талдауға құрылған еңбегі жарық көрді. Ол кеңестік тоталитарлық өкіметтің қазақ байлары және мұсылман дінінің көрнекті өкілдерін құғын-сүргінге ұшыратқаны туралы Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Оңтүстік

Қазақстан облысы бойынша Департаменті архивінен алған құпия құжаттарын көрсетеді. Еңбектегі «Ишандар ісі» деп аталатын төртінші бөлімдегі деректік құжаттар ерекше назарды өзіне аудартады.

XX ғ. бас кезіндегі «Алаш» қозғалысы өкілдерінің қазақ руханиятына көңіл бөліп, өздері шығарған «Қазақ», «Айқап» сынды ұлттық баспасөз беттерінде мүфтият мәселесін, діни ағартушылыққа қатысты ойларын жариялап отырды. Сонымен қатар, ұлт зиялылары мен консервативтік дінбасылар арасында белгілі қарама-қайшылықтар туындағанын да атап өту керек. Қадимшілер мен жәдитшілер арасындағы әйгілі диспуттар қазақтың дәстүрлі діни қызметкерлерінің тарихына да қатысты болды. Осы жерде М.Дулатов, Ғ.Қараш, С.Торайғыров, Ж.Аймауытов сынды қазақ зиялыларының публицистикасы мен азаматтық поэзиясында дәстүрлі исламның белгілі 8 дағдарысқа ұшырауын да көруге болды. Алайда, біздіңше, қазақ зиялыларының модернистік ұстанымы соншалықты зайырланған болған емес.

ОҒМК мен ИОГҚ мүшесі, тарихшы және этнограф А.И. Добросмысловтың ойынша, қазақ даласындағы исламның күшеюіне тосқауыл қою және мұсылман дінбасыларын бақылауға алу мақсатында Орынбор мұсылмандары Діни Мекемесі құрылған деп сипатталған. Ресей патшалығының жүргізген реформаларын қасақана саяси әрекетке негізделген деп қараған. Оның пікірінше Қазақ даласына орыстар енгізе алмаған ықпалды түпкілікті татар молдалары енгізуге тырысты деп тұжырымдайды (Добросмыслов А.И., 1915).

«Ал 1925 жылдың 15 қазанында Орталық Комитеттің арнайы ережесі қабылданып, соның аясында Казкрайком «дінсіздікті» өміршең етуге жан сала кірісті. Дінге қарсы күрес те жаңа сипатқа ие болып, діни бірлестіктердің бас қосуына үзілді-кесілді тыйым салынды, діни идеологияның таптық мәні халық арасында түсіндіріліп, оған қарсы шыққандар қатаң жазалана бастады. Ел ішінде діннің ғылымға қарсы сипатын материалистік дүниетаныммен байланыстырып түсіндіру жұмыстары жүргізіліп, мешіт пен түрлі діни идеологтардың насихаттық жұмыстардың алдын алу басты назарға алынды» (РФ ММ, 17 қор.). Осыған орай кеңестік кезеңдегі дінге қарсы саясат туралы жасырын болса да ғылыммен шатастыра жүргізгендігі байқалады. Бірнеше саяси жағдайлардың арқасында XX ғасырдың 30 жылдары Қазақстан-дағы мұсылмандық қозғалыс аяқталды. Діни тұлғалар, оның ішінде ишандар, хазіреттер, молдалар, сопылар қудалауға ұшырап, іске араласу құқығынан айрылды, саяси көзқарас білдіргендерге «халық жауы» деген ат беріліп, қара тізімге ілініп, ату жазасына кесілді, кейбіреулері ұзақ мерзімді абақтыға жабылды, айдауға ұшырады. Жазықсыз жапа шеккен жалпы діни қызметкерлер кеңестік биліктің қыл-мыстық баптарымен айыпталды. Бұл мәселені ашық айту Тәуелсіздік алғаннан кейін қол жеткізгендіміз айқын. Жоғарыда атап өткендей қазіргі жастардың ұлттық санасы оянып, кейінгі тарихты білуге құштарлығы артқаны ақиқат. Ал педагогикалық мамандықтарда оқыту мен тәрбие мәселесі қатар жүретіндіктен педагогикалық ұстанымдардың ұстана отырып әдістерді тиімді қолданамыз.

«Көненің көзін көрген ақсақалдарының айтуынша Қазан төңкерісіне дейін өлкеде шамамен 240 мешіттің болғаны айтылады. Анықталған мұрағат деректерінде XX ғ. 20 жылдарында тіркеуге алынған 204-ке жуық мешіт, 88 православиелік шіркеу, 109 әртүрлі мінәжат үйлері болғандығын айғақтайды» (Montgomery D.W., 2007).

Ишандар туралы Василий Бартольд өз зерттеулерінде, «олар суфизм жетекшілері, Түркістан өңірінде бұл атау «шейх, пір, ұстаз (яғни оқытушылар) және ізбасарлар «мүрид» мағынасында қолданылған» деген анықтама береді. Одан әрі ғалым «ишан» – Орта Азиядағы суфизм жетекшілеріне берілетін атақ екенін, ол мұрагерлік ретінде әкесінен баласына өтіп отыратындығын айтады. Ал басқа зерттеушілер оларды Құранның басты мәнінен хабардар молдалар деп, екіншілері философиялық-дүниетанымдық көзқараспен байланыстырып, тақуалыққа ұмтылған жандар ретінде сипаттайды (Бартольд В.В., 1966)

Дәстүрлі ислам өкілдері – молда-ишан, хазірет, ахун, қалпе туралы еліміз тәуелсіздік алған жылдардан бастап кеңінен зерттеле бастады. Ә.Дербісәлі, Ә.Нысанбаев, Ғ.Есім сынды жетекші отандық исламтанушылар, шығыстанушылар мен философтар өз еңбектерімен діни тұлғалардың, ғұлама-теологтарды зерттеудің теориялық-методологиялық негіздерін салды, дәстүрлі ханафи мазхабындағы діни формалардың ерекшеліктері зерттеле бастады.

Ұлт жолында жанын құрбан еткен, тағдыры теперішке толы тұлғаларды ұлықтап, ұрпақ санасына сіңіру – бұлжымас борышымыз. Әсіресе, Кеңестік дәуірде қасірет шеккен, құғын-сүргін құрбандарына айналған жожа-молдаларымыздың, имам-ишандарымыздың, қажы-қазіреттеріміздің қилы тағдырына, қызыл тасборанда қыршын кеткен арыстарымыз жайлы ақиқатқа қанығу ұлт ғылымы үшін де, ұрпақ тәрбиесі үшін де аса қажет. Бұл тарапта «бәрежелді» дегізерліктей оң бастамалар да, «қап-ай, ә» дейтіндей қате-кемшіліктер де баршылық. Қуанатынымыз – бүгінгі Жаңа Қазақстан басшылығының ұлт рухын оятатын ұнасымды істерге ұрандатпай кірісіп, саяси құғын-сүргін құрбандарын жаппай ақтау үдерісін жеделдете түскені болса, құлазитынымыз – егемендік еншімізге тимей тұрып-ақ ақталған

кейбір тұғырлы тұлғаларымыздың, дін қайраткерлерінің есім-сойы мен елге еткен елеулі қызметі ұмыт қалып бара жатыр.

Кешегі қызыл қырғында қисынсыз айыппен қиырға айдалып, арада 85 жылға жуық уақыт өтсе де, азат күнде аты аталмай елеусіз қалған естінің бірі Жаңбыршыұлы Тәңірберген еді. Ол 1904 жылы Түркістан генерал-губернаторлығына қарасты Сырдария облысы, Шымкент уезі, Шаян болысының №12 ауылында (шамамен қазіргі Түркістан облысы, Бәйдібек ауданындағы Шалдар, Қызылкөпір ауылдарының тұсында) қарапайым шаруа отбасында дүниеге келген. Әкесінің есімі – Едіге. Атасы жалайыр руы-нан шыққан Жаңбыршы шешен деген кісі болған екен. От ауызды, орақ тілді, сөйлегенде жаңбырлатып, жалындатып сөйлейтін ділмәр һәм аузы дуалы адам болғандықтан, «Жаңбыршы аталып кетіпті» деген ел аузында аңыз да бар. Тәңірбергеннің шешесі ерте бақилық болып, әкесі Едіге тағдырдың жазуымен тұрмыстың тапшылығын да, жалғыздықтың тақсиретін де көп тартқанға ұқсайды.

Айтарымыз айғақты, сөзіміз сүбелі болу үшін оның осы жылдары істеген қызметтері бүге-шігесіне дейін жазылған, ҚР Президенті архивінде сақталған жеке ісіндегі мәліметтерді де жария ете отырайық:

«Жаңбыршин Тәңірберген, ұлты қазақ. Шаян болысы 12-ауылда туған. 1924-1925 жылдары Шымкент уездік-қалалық комсомол комитетінің жауапты хатшысы болған. 1925 жылы Ақмешіт уездік-қалалық комсомол комитетінің жауапты хатшысы, осы жылдан Сырдария комсомол губкомының уақытша міндетін атқарушы және Сырдария комсомол губкомының экономикалық-құқықтық бөлімінің меңгерушісі һәм губком президиумының мүшесі. Ал, 1925-1926 жылдарда Қарақалпақ облыстық комсомол комитетінің ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі (Төрткүл қаласында) болып, осы 1925-1927 жылдар аралығында аталмыш қалада Қарақалпақ облыстық комсомол комитетінің жауапты хатшысы қызметін де қоса атқарған. 1927 жылы Қызылордадағы Қазақстан өлкелік комсомол жастарының ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі, 1927-1928 жылдары Қазақ өлкелік комсомол атқару комитетінің мүшесі, 1928-1930 жылдары Ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі, Қазақ АССР Саяси-ағарту бас мекемесінің төрағасы. Одан әрі білімін жетілдіру жолында тағы да бір талпыныс жасап, 1930-1931 жылдары Ленинградтағы Бүкілодақтық коммунистік институтын мерзімінен бұрын оқып бітіреді де, 1931-1932 жылдар арасында Балқаш және Кеген ауданының, 1932 жылдың ақпан айынан бастап Алматы облысының Комунистік партия ұйымының жауапты хатшысы қызметін атқарады. 1932 жылы Алматы облысында комунистік партия өлкелік атқару комитетінің меңгерушісінің орынбасары, осы жылы Оңтүстік Қазақстан облысы Әулиеата уезінің РК ВКП (б) комунистік партия ұйымының жауапты хатшысы болды. «Қазақ елі надан, «Ишан» десе малын аямайды. Елді аралап, құдайды малға айырбастап жүрген ишандар әр жерде толып жатыр» [8] деген тоқтамға келеді. Шет-шегі, ұшы-қиыры жоқ мұндай мысалдарды мыңдап келтіруге болар, тіпті «Қосшы» ұйымының кезектегі мәселелері қаралған Түркістан-дағы келелі кеңестердің қаулысында біріншіден, мал бағатын, диқаншылықпен кәсіп қылатын Түркістанның жергілікті халықтарының шаруаларын мемлекет ұйымдастыру жолымен ұйымдастыру керектігі, ол үшін, ең әуелі олардың өз қолдарымен өндіретін кәсіптерінің өнімін жеп дәнниккен қақпа қылыштардың қолына түсірмей, өздеріне қор жинаттыру жөн болатындығы, екіншіден, жергілікті халықтың кәсібін тез өркендету үшін, мемлекет шаруаларының тұтынатын жолын ұстап, егін сайман-дарын, шаруа машиналарын халық арасына таратудың лажын істеу, бұрынғы халықтың қолмен істеп бейнеттенетін еңбегін, жеңіл істелетін машина қызметіне алмастыру дұрыс болатыны байыппен талданса, жергілікті халықтың сол өз еңбегінен өндірген заттарының жемісін алдымен өздері тату үшін, кәсіпші-лердің аса күшті орныққан, жиі жерлердің арасында аса бір қолайлы орындарға зауыт-фабрика салдыру жолын қарастыру жайы да жақсы жазылғанымен, ақыр соңында «Қосшы» ұйымының бұл шарттарды орындауы үшін жергілікті кәсіпшіл диқандардың өндірілген еңбектерін, жан ауыртпай жанбасынан жатып соратын борсықтардың, яғни, бұрынғы ишан-молда, бай-манаптардың жәбірлігінен қорғап, бірыңғай кілең диқаншыларды һәм малшыларды ұйымдастырып, оларға саяси оқу беріп тәрбиелеу жолына кірісу керектігі қатаң тапсырылады. Бай-манап, ишан-молдалардың соңғы кездегі жаңа шаруа саясаты жүргізілгеннен бері диқаншыларға баяғы дәнниккен кәсібін жүргізетін түрі барлығы да аса бір қауіп етіле жеткізіліп, бұл тұста газет тілшісі дін өкілдерін бір түйреп өтіпті.

Демек дауылды дәуірдің, отарлық озбыр саясаттың салдарын тануда «Ақ жол» газетін басты дереккөздердің бірі ретінде кәдеге жаратып, ондағы ақпараттық материалдарды, Алаш зиялыларының жолжазбаларын ғылыми айналымға түсірсек, ұтарымыз да аз болмайды.

Осы ең ақырғы қызметті атқарған жерінде, анығы 1933 жылы 5 мамырда кенеттен тұтқындалып, айғақсыз ауыр айыппен ұзақ жылға сотталады. Жалпы 1932-1933 жылдарда бүкіл Қазақстан көлемінде, соның ішінде әсіресе Әулиеатада алапат ашаршылық болғанын білеміз. Мойынқұм, Шу, Сарысу бойынан шұбырған аш халық сол өңірдегі жалғыз қала Әулиеатаға жан сауғалап жан-жақтан шұбырып келе бастады. Қалаға жетер-жетпестен жол бойында қырылғандар ит-құсқа жем болды. Сол кезде адам саны 8-

9 миллионға жетеғабұл Қазақстанда 1932 жылғы ашаршылықтан соң, 2 миллионнан сәл асатын қазақ қалды.

Осындай қазақтың өсімін бір ғасырға тежеп тастаған ашаршылықтың астарына үңілгенде Тәңірберген сынды тұлғалардың да тағылған айыпты тән алмай, ақиқатты астарлап айтқысы келген жазбаларына жіті көз салған жөн болады деп ойлаймыз. Ал анығында Кеңес үкіметі кезеңінде ислам дінін құбыжық ете көрсету, дінді қоғамнан оқшаулау қатаң қолға алынып, имам-қажыларды «жау» етіп көрсетіп, жаппай жер аудару, себепсіз соттау жүзеге асты, мешіттерді жабу үдерісі 1929 жылы бір-ақ аяқталды. Дін қайрат-керлері түгелдей қуғын-сүргін көрді. Діни әдебиеттердің көзі жойылып, бұрынғы діни оқыту орындары – медреселер де атқораларға, коммунистік қоғамға қызмет ететін мекемелердің тұрақ-жайларына айналдырылды. Бұл жайында бір мысалды Шаян ауданы тарихына терең үңіле отырып келтіруге болады.

Шежірелі Шаян ауданының да тарихы түйсінгенге тым тереңде жатыр. «Шаян» деген сөздің бір айтқанда құлаққа жағымсыздау көрінгенімен, өлке тарихын тануға талпынып жүрген ғалымдар оның «таң шапағы» деген мағына беретінін байыппен дәлелдеп дәлелдеп берген. Шығыстан атқан таңның шамшы-рағы секілді көне қоныс Шаянның орталығында кездінде төрт тараптан келген талапты шәкірттерге мұсылманша хат танытатын үлкен медресе болған. Руханият пен өркениет бесігі саналған, дін исламды дінгек көрген медресе 1900-1905 жылдары салынған деседі. Медреседе арабша сауат ашып, діни білімі толысып шыққандар жан-жаққа тарап сенімі сәтінемеген елдің рухани шырақшысына айналған.

Қорытындылай келе, Түркістан жеріндегі конфессиялық саясат ерекше саяси ортада қалыптасты. Патша билігі ислам діни орталықтардың беделінен сескеніп, шектеу шараларын ашық түрде жүзеге асыруға батылы бармады. Британдық тарихшы А. Моррисонның тұжырымдауынша, Ресей империясы ортаазиялық мұсылмандарды «фанатиктер» ретінде есептеуі Түркістан өңіріндегі билігін нығайтуға кедергі жасады. Британдықтар Үндістан жерінде индуистердің орнына саны жағынан аз мұсылмандарды қолдап, реформаторларына ешқандай кедергі жасаған жоқ. Керісінше, өздерін ұлы моғолдардың ісін жалғастырушы ретінде санап, урду тілінің әдеби тіл ретінде дамуына жағдай жасады. Осының нәтижесінде британдықтар ресейліктерге қарағанда өз отарында едәуір жетістіктерге жетті (Morrison A., 2008)

«Ислам дініне араласпау» саясаты Әндіжан оқиғасынан соң «исламды шектеу» бағытымен алмасты-рылды. Бұл бір жағынан, прагматикалық себептерге байланысты болды. Өйткені жергілікті мұсылман қоғамының өмірін реттеуге бағытталған институттардың қызметіне жұмсалатын қаржы үнемделді. Екінші жағынан, жергілікті тәртіптің сақталуы ішкі губерниялардың тұрғындары ие шектеулі азаматтық құқықтың таралмауына жағдай жасады. Бұл өз кезегінде империяның Шығыстағы басқыншылық әрекеттерін аз шығынмен жүзеге асыруға мүмкіндік берді (Круз Р., 2020).

Қорытынды. Архивтік мәтіндерді келтіре отырып білім алушының пікірін де білуге болады. Сонда білім алушының сол кездегі діни ахуалды түсінумен қатар бағалай алатындығына көз жеткізе аламыз.

Сонымен ЖОО-да «тарих» білім беру бағдарламасы бойынша оқыту кезінде төмендегі принциптерді ұстануға болатынын көз жеткіздік:

- Жүйелілік принцип;
- Белсенділік принцип;
- Көрнекілік принцип;
- Ғылымилық принцип.

Бұл принциптер білім алушының өзіндік жұмыстарын ұйымдастыруда да жүзеге асырылады.

Ал ұлт тарихына зерделей бойлаған атақты шығыстанушы, түркітанушы, арабтанушы ғалым В.В. Бартольдтің еңбегінен де Қазақ даласының рухани-мәдени өмірі туралы кең мағлұмат аламыз. Әсіресе, мұсылмандық мектептермен бірге жаңа әдісті мектептердің кеңінен ашылып, ондағы білім беретін қазақ мұғалімдерінің артқанынан ақпарат кездеседі. В.В. Бартольд Ресей билігінің мұсылмандарға қатысты жүргізген діни саясатының қателіктерін, себептерін көрсетеді. Қабылданған реформалардың сәтсіздігінің себептерін ол Қазақ даласы заңын білмей үкімет тарапынан асығыстық жасауынан деп тұжырымдады. Ол өз еңбегінде Ресей патшалығының Қазақ даласындағы отарлау саясатын жүзеге асыру-да татар молдалар мен мешіттерді қазақ даласына өтуге тиіс өткел ретінде пайдаланды деп бағалаған.

Алдағы уақытта бұл зерттеу жұмысымыз өз жалғасын табады. 1920-50 жылдардағы Қазақстандағы дін саясаты, сол кездегі ахуал, ишан-молдалардың құғынға ұшырауы және оны таңдау пәні ретінде оқыту мәселесі зерттеуді қажет ететін дүние болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» // *Egemen Qazaqstan*. – 2020. – 1 қыркүйек
2. «XX ғасырдың 20-50 жылдарындағы Орта Азия республикалары аумағындағы Қазақтар арасындағы саяси қуғын-сүргін (жаңа мұрағат деректері негізінде)» атты Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдарының жинағы – Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, «Литера-М» ЖШС, 2021. – 246 б. <https://www.academia.edu/>
3. Montgomery D.W. *Namaz, Wishing Trees and Vodka: The Diversity of Everyday Religious Life in Central Asia / D.W. Montgomery / Everyday Life in Central Asia: Past and Present*, Indiana University Press, 2007. – P. 355-370. <https://articlekz.com/kk/article/29578>
4. Муминов А. Ясауия бастаулары // *Ясауи тағылымы. Ғылыми мақалалар мен жаңа деректер жинағы*. – Түркістан: «Мұра», 1996. – 152 б.
5. Койгелдиев М.К. *Сталинизм и репрессий в Казахстане 1920-1940-х годов.*, Алматы, 2009. - 448 с.
6. Добромыслов А.И. *Заботы императрицы Екатерины II о просвещении киргизов // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии*. – 1915. – Вып. 32. – С. 170-173.
7. РФ ММ, 17 қор, 3 тізбе, 523 іс, 7 парақ. <https://igz.kz/post/1017/>
8. Бартольд В.В. *История культурной жизни Туркестана // В.В. Бартольд. Сочинения в 9-ти томах*. – Том II. – Часть I. – М.: Наука, 1966. – С. 169- 433
9. Morrison A. *Russian rule in Samarkand, 1868-1910: a comparison with British India* – Oxford: Oxford university press, 2008. – 364 p.
10. Круз Р. *За пророка и царя. Ислам и империя в России и Центральной Азии*. – М.: Новое литературное обозрение, 2020. – 408 с.

References:

1. Memleket basshysy Qasym-Zhomart Toqaevtyñ Kazaqstan halkyna Zholdauy «Zhana zhagdaidagy Kazakstan: is-ққmyl kezeñi» // *Egemen Qazaqstan*. – 2020. – 1 қыркүйек
2. «XX ғасырдың 20-50 жылдарындағы Орта Азия республикалары аумағындағы Қазақтар арасындағы саяси қуғын-сүргін (zhana muragat derekteri negizinde)» atty Respublikalyk ғылыми-tazhiribelik konferencijasy materialdarynyn zhinagy – Almaty: Sh.Sh. Ualihanov atyndaғы Tarih zhәне jetnologija instituty, «Litera-M» ZhShS, 2021. – 246 b. <https://www.academia.edu/>
3. Montgomery D.W. *Namaz, Wishing Trees and Vodka: The Diversity of Everyday Religious Life in Central Asia / D.W. Montgomery / Everyday Life in Central Asia: Past and Present*, Indiana University Press, 2007. — P. 355–370. <https://articlekz.com/kk/article/29578>
4. Muminov A. *Jasauija bastaulary // Jasaui tagylymy. Gylymi makalalar men zhana derekter zhinagy*. – Trukistan: «Mұra», 1996. – 152 b.
5. Kojgeldiev M.K. *Stalinizm i repressij v Kazahstane 1920-1940-h godov*. – Almaty, 2009. - 448 s.
6. Dobromyslov A.I. *Zaboty imperatricy Ekateriny II o prosveshhenii kirgizov // Trudy Orenburgskoj uchenoj arhivnoj komissii*. – 1915. – Vyp. 32. – С. 170-173.
7. RF MM, 17 қор, 3 тізбе, 523 іс, 7 парақ. <https://igz.kz/post/1017/>
8. Bartol'd V.V. *Istorija kul'turnoj zhizni Turkeстана // V.V. Bartol'd. Sochinenija v 9-ti tomah*. – Том II. – Chast' 1. – М.: Nauka, 1966. – S. 169- 433
9. Morrison A. *Russian rule in Samarkand, 1868-1910: a comparison with British India* – Oxford: Oxford university press, 2008. – 364 p.
10. Kruz R. *Za proroka i carja. Islam i imperija v Rossii i Central'noj Azii*. – М.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2020. – 408 s.